

2022

BEHEER VAN INVASIEVE UITHEEMSE SOORTEN

VOOR DE UNIE ZORGWEKKENDE INVASIEVE DIERSOORTEN,
REKENING HOUDEND MET DIERENWELZIJN

Beheer van voor de unie zorgwekkende invasieve uitheemse diersoorten, rekening houdend met dierenwelzijn

Invasieve uitheemse soorten (IUS) zijn een belangrijke oorzaak van biodiversiteitsverlies. Sinds 2015 worden IUS op EU-niveau gereguleerd door de EU-verordening 1143/2014. Sinds februari vermeldt de verordening 22 gewervelde soorten. Ze stelt dat het beheer van deze IUS rekening moet houden met dierenwelzijn.

Recent werd een handleiding opgesteld voor het beheer van deze vertebrate IUS. Hierin worden, naast de doeltreffendheid van de maatregelen die beschikbaar zijn om deze soorten uit te roeien, te bestrijden of in te perken, ook de gevolgen voor dierenwelzijn expliciet beoordeeld.

Gebruikers van het handboek worden **sterk aangemoedigd om de methodes met de laagste impact op dierenwelzijn te kiezen, al naar gelang de specifieke omstandigheden van de lidstaat, zonder daarbij de effectiviteit van de beheermaatregelen in het gedrang te brengen**. Op die manier hebben de bestrijdingsmaatregelen een zo laag mogelijke impact op het welzijn van een zo klein mogelijk aantal dieren. Daarnaast zijn ook andere overwegingen van belang zoals kosten, behoeften, baten, haalbaarheid en publieke perceptie.

Het handboek kan geraadpleegd worden op de [IUS website van de Europese Commissie](#).

Het gebruik van vallen voor de bestrijding van wasbeerhond (*Nyctereutes procyonoides*) in noord-Europese landen © LIFE09 NAT/SE/000344.

Wat is een invasieve uitheemse soort, en waarom moeten we ze beheren?

Een **invasieve uitheemse soort** (IUS) is een dier, plant, schimmel of micro-organisme waarvan de introductie of verspreiding in gebieden buiten haar natuurlijke verspreidingsgebied de biodiversiteit en de daarmee samenhangende ecosysteemdiensten negatief beïnvloedt.

Invasieve Uitheemse Soorten zijn één van de **belangrijkste oorzaken zijn van biodiversiteitsverlies** en van het uitsterven van soorten in Europa en de rest van de wereld, vooral in geografisch en evolutionair geïsoleerde ecosystemen zoals eilanden. IUS kunnen de biodiversiteit op veel manieren beïnvloeden, onder meer door predatie, competitie en de overdracht van ziektes. Daarom zijn IUS opgenomen in de EU-biodiversiteitsstrategie voor 2030, die als doel stelt om het aantal door IUS bedreigde rode lijst soorten met 50% te verminderen.

Om de schade door IUS zoveel mogelijk te beperken moet hun introductie en verspreiding voorkomen worden. Reeds gevestigde populaties met een negatieve impact op het milieu dienen uitgeroeid te worden, of, indien dit niet haalbaar is, zodanig beheerd te worden dat hun impact tot een minimum wordt beperkt.

In 2015 is de **EU-verordening inzake invasieve uitheemse soorten** in werking getreden. De kern van de verordening wordt gevormd door een lijst van IUS die voor de Unie zorgwekkend zijn (de Unielijst). Op deze lijst staan momenteel 36 plantensoorten en 30 diersoorten waaronder de 22 gewervelde soorten die in het handboek staan. De verordening verplicht lidstaten maatregelen te nemen gericht op preventie, vroegtijdige opsporing en snelle uitroeiing of beheer van deze soorten (zie de **infographic** hieronder).

De Amerikaanse stierkikker (*Lithobates catesbeianus*) heeft zich in zes EU lidstaten gevestigd en door haar grootte, voortplanting en vraatzucht concurreert ze inheemse amfibieën en andere soorten weg. © Katja Schulz Attribution 2.0 Generic (CC BY 2.0) via Flickr.

De Verordening is van toepassing op:

Alle invasieve uitheemse soorten (IUS)*

- Geïntroduceerd buiten hun natuurlijke verspreidingsgebied
- Levende exemplaren van soorten die zich kunnen voortplanten
- Heeft nadelige gevolgen voor de biodiversiteit en aanverwante ecosystemendiensten

Criteria voor oplijsting

- Uitheems op het grondgebied van de Unie, met uitsluiting van de ultraperifere regio's
- In staat te vestigen en te verspreiden in meer dan twee lidstaten of in één mariene regio
- Nadelige gevolgen voor de biodiversiteit of ecosystemendiensten
- Risicobeoordeling toont aan dat gecoördineerd optreden op Unieniveau nodig is
- Opname in de *Unielijst* zal nadelige gevolgen voorkomen, tot een minimum beperken of matigen

Lijst van voor de Unie zorgwekkende IUS

Preventieve maatregelen

Noodmaatregelen

- Voor IUS die niet op de *Unielijst* staan met dreigend risico op introductie
- IUS voldoet waarschijnlijk aan de *criteria* voor opname in de *Unielijst*
- Lidstaten kunnen tijdelijke *beperkingen* opleggen
- Lidstaten moeten de Commissie inlichten die beslist over toepassing over de gehele Unie
- Lidstaten moeten een risicobeoordeling uitvoeren en de soort voorstellen voor opname in de *Unielijst*

Voor een lidstaat/regio zorgwekkende IUS

- Lidstaten kunnen een nationale lijst vaststellen die *beperkingen* en andere maatregelen toepast op nationaal niveau
- Voor IUS die versterkte regionale samenwerking vereisen, kunnen lidstaten aan de Commissie vragen om aan andere Lidstaten maatregelen op te leggen: actieplannen, surveillancesystemen, vroegtijdige detectie, snelle uitroeiing, beheers- en herstelmaatregelen

* Verordening 1143/2014 sluit volgende soorten uit

- Soorten die zich zonder menselijke tussenkomst uitbreiden
- Uitheemse soorten die onder andere EU-wetgeving vallen

'Unielijst' = 66 soorten

- 2016 = 37 soorten opgelijst (23 diersoorten en 14 plantensoorten)
- 2017 = 12 soorten opgelijst (3 diersoorten en 9 plantensoorten)
- 2019 = 17 soorten opgelijst (4 diersoorten en 11 plantensoorten)

Preventieve maatregelen

Beperkingen

- IUS van de *Unielijst* mogen niet opzettelijk in de Unie binnengebracht, gehouden, gekweekt, vervoerd, verkocht, gebruikt of uitgewisseld, gekweekt of geteeld worden, of vrijgelaten worden in het milieu

Actieplannen

- Analyse van de onopzettelijke introductieroutes of verspreidingsroute van IUS van de *Unielijst*
- Implementatie van actieplannen voor prioritair introductieroutes (binnen de drie jaar na vaststelling van de *Unielijst*)

Toelatingen

- In uitzonderlijke gevallen van dwingend algemeen belang (van sociale of economische aard) kunnen lidstaten andere activiteiten toestaan
- Hiervoor is toelating van de Commissie nodig

Vergunningen

- Vergunningen uitgereikt door de lidstaat voor onderzoek of ex-situ bewaring

Beheer van wijdverspreide IUS

Beheer

- Lidstaten hebben doeltreffende beheermaatregelen voor *Unielijst* IUS die wijdverspreid zijn op hun grondgebied (binnen 18 maanden na vaststelling)
- Gebaseerd op kosten-batenanalyse

Herstel

- Lidstaten nemen passende herstelmaatregelen voor ecosystemen aangetast door *Unielijst* IUS
- Gebaseerd op kosten-batenanalyse

Vroege detectie en snelle uitroeiing

Surveillancesysteem

- Lidstaten zetten surveillance op voor IUS van de *Unielijst*
- Moet in staat zijn snel nieuwe introducties op te pikken

Officiële controles

- Lidstaten werken procedures uit voor risico-gebaseerde officiële controles van goederen om te voorkomen dat IUS van de *Unielijst* opzettelijk zonder vergunning in de Unie geïntroduceerd worden

Kennisgeving van vroegtijdige detectie

Snelle uitroeiing

- Lidstaten nemen maatregelen tot volledige en permanente uitroeiing binnen de drie maand na kennisgeving
- Hierbij wordt rekening gehouden met de menselijke gezondheid, het milieu en dierenwelzijn

Afwijkingen

- Binnen twee maanden na detectie kan een lidstaat besluiten niet uit te roeien indien:
  - technisch niet uitvoerbaar
  - kosten-batenanalyse toont dat de kosten niet in verhouding staan tot de voordelen
  - er geen uitroeiingsmethoden beschikbaar of de methoden zeer nadelige gevolgen hebben voor de menselijke gezondheid, het milieu of andere soorten
- de Commissie kan dit verzoek tot afwijking binnen de twee maand verwerpen

Beheer van IUS en dierenwelzijn

Het beheer van gewervelde IUS van de Unielijst kan gevolgen hebben voor het dierenwelzijn. Beheermaatregelen hebben soms een impact op grote aantallen dieren gedurende langere periodes. Het beheer van IUS moet ook de gevolgen voor niet-doelsoorten en hun habitats tot een minimum proberen te beperken. In de verordening wordt erkend dat **uitroeiing en beheer van invasieve soorten de dieren pijn, angst, spanning of andere vormen van lijden kan berokkenen, zelfs wanneer gebruik gemaakt wordt van de beste beschikbare technieken**. Tegelijk neemt de gevoeligheid van het publiek voor invasieve uitheemse dieren als wezens met gevoel toe. Er is ook algemeen een toenemende maatschappelijke aandacht voor de humane behandeling van dieren.

De verplichtingen van de EU-verordening inzake de snelle uitroeiing en het beheer van IUS van de Unielijst, verwijzen uitdrukkelijk naar aandacht voor dierenwelzijn. De verordening bepaalt dat bij het nemen van beheermaatregelen **dieren elke vermijdbare vorm van pijn, spanning of lijden wordt bespaard, rekening houdend met de beste praktijken ter zake en zonder de doeltreffendheid van de maatregelen in het gedrang te brengen**. Het is de verantwoordelijkheid van de lidstaten om beheermaatregelen te kiezen die passen bij hun eigen specifieke omstandigheden. Ongeschikte maatregelen kunnen leiden tot onnodig dierenleed, een gebrek aan publieke acceptatie en uiteindelijk het niet realiseren van de beheerdoelstellingen van de verordening.

Een handreiking ter ondersteuning van autoriteiten en praktijkmensen bij het integreren van dierenwelzijn in het beheer van IUS

Het handboek is bedoeld om lidstaten en beheerinstanties te helpen bij het maken van keuzes over maatregelen voor een humaan beheer van zorgwekkende IUS. Het handboek geeft een overzicht van de beschikbare letale en niet-letale methodes voor het uitroeien, beheren of inperken van populaties van de 22 gewervelde IUS van de Unielijst (zie het **Instrumentarium** aan het eind van deze brochure).

De doeltreffendheid, de kosten en de neveneffecten van elke maatregel worden besproken en, belangrijker, de **gevolgen voor het welzijn van de dieren worden geëvalueerd**. De maatregelen zijn niet gedefinieerd als 'humaan' of 'niet humaan'. Dit zou een oversimplificatie van de werkelijkheid zijn en kan beheerders ervan weerhouden continu te streven naar meer diervriendelijke beheermethodes. Om beslissingen te ondersteunen, werden de

maatregelen beschreven op een continuum van dierenwelzijnsimpact, uitgaande van het principe dat de besluitvorming steeds de methode kiest met de minste negatieve effecten op dierenwelzijn.

De beoordeling van het humane karakter van elke maatregel is gebaseerd op een welzijnsbeoordelingsmodel ontwikkeld door Sharp & Saunders (2011) en dat gebaseerd is op het *5-domeinenmodel* (Mellor & Red, 1994). Elke maatregel wordt beoordeeld aan de hand van (A) de *'algemene welzijnsimpact'*, waarbij de welzijnsimpact van een maatregel generiek beoordeeld wordt, exclusief het feitelijke doden van het dier (indien de maatregel het doden inhoudt); en (B) de *'wijze van doden'*, waarbij de welzijnsimpact van de dodingsmethode wordt beoordeeld (indien de maatregel het doden inhoudt).

De 22 vertebraten van de Unielijst van de EU-Verordening

Zoogdieren

Callosciurus erythraeus
Pallas' eekhoorn

Herpestes javanicus
Indische mangoeste

Muntiacus reevesi
Chinese muntjak

Myocastor coypus
beverrat

Nasua nasua
rode neusbeer

Nyctereutes procyonoides
wasbeerhond

Ondatra zibethicus
muskusrat

Procyon lotor
wasbeer

Sciurus carolinensis
grijze eekhoorn

Sciurus niger
Amerikaanse voseekhoorn

Tamias sibiricus
Siberische grondeekhoorn

Vogels

Acridotheres tristis
treurmaina

Alopochen aegyptiaca
nijlgans

Corvus splendens
huiskraai

Oxyura jamaicensis
rosse stekelstaart

Threskiornis aethiopicus
heilige ibis

Amfibieën en reptielen

Lithobates catesbeianus
Amerikaanse stierkikker

Trachemys scripta
lettersierschildpad

Vissen

Lepomis gibbosus
zonnebaars

Percottus glenii
amoergrondel

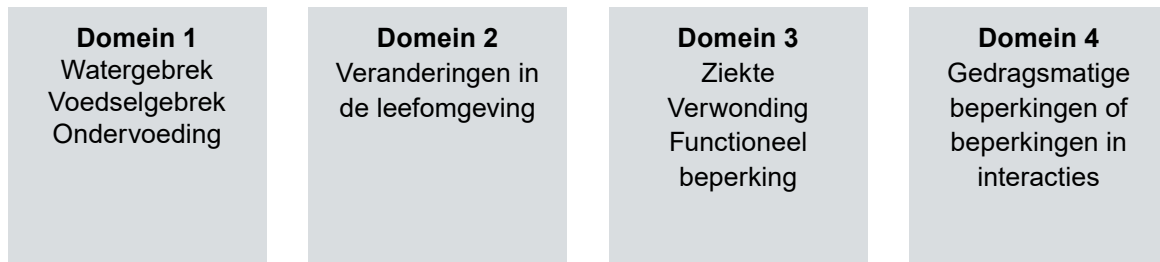
Plotosus lineatus
gestreepte koraalmeerval

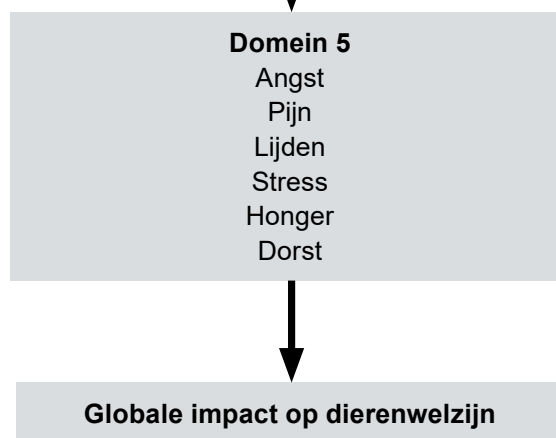
Pseudorasbora parva
blauwbandgrondel

Vijf domeinen van potentiële welvaartseffecten, opgedeeld in fysieke en mentale componenten

Fysieke componenten

Mentale componenten

Naar Sharp & Saunders (2011)

De handleiding bestaat uit de volgende onderdelen:

- Een overzicht van de internationale, Europese en nationale normen en regels inzake dierenwelzijn die van belang zijn voor het beheer van populaties invasieve uitheemse gewervelde soorten.
- Een toolbox met mogelijke maatregelen, waarin wordt aangegeven welke beheermaatregelen beschikbaar zijn voor het beheer van de 22 gewervelde IUS van de Unielijst.
- Samenvattingen van het humaan karakter van de afzonderlijke maatregelen, op basis van hun algemene welzijnsimpact en de dodingsmethode.
- Soortbesprekingen waarin voor elke soort de beschikbare beheermaatregelen worden belicht, met een bespreking van hun doeltreffendheid en kosten.
- Een bijlage met beoordelingen van afzonderlijke maatregelen, met bijkomende informatie over de toepassing, het humaan karakter, de doeltreffendheid, de kosten en de neveneffecten ervan.
- Een bijlage met wettelijke kaders en soortstatus binnen elke lidstaat.

Waar zijn de handleiding te vinden?

De handleidinge voor het humaan beheer van gewervelde IUS van de Unielijst van de Verordening, zijn te vinden op de [IUS website van de Europese Commissie](#).

Referenties

Mellor, D.J. & Reid, C.S.W. 1994. Concepts of animal well-being and predicting the impact of procedures on experimental animals. In Proceedings of Improving the Well-being of Animals in the Research Environment, Marriott Hotel, Sydney, Australia, October 1993; pp. 3–18.

Sharp, T. & Saunders, G. 2011. A model for assessing the relative humaneness of pest animal control methods, Department of Agriculture, Fisheries and Forestry Canberra, Australia.

Zonnebaars (*Lepomis gibbosus*) © Matt Tillett Attribution-NonCommercial-NoDerivs 2.0 Generic (CC BY-NC-ND 2.0).

Instrumentarium van maatregelen voor de 22 gewervelde uitheemse soorten van de Unielijst

Hieronder staat een matrix van de 32 maatregelen die in het handboek beoordeeld worden op hun humaan karakter, waarbij wordt aangegeven of zij beschikbaar zijn voor het beheer van de 22 gewervelde IUS van de Unielijst van Verordening 1143/2014. In het handboek wordt een

beoordeling gegeven van de **impact op dierenwelzijn**, naast informatie over de doeltreffendheid van de methode voor de verschillende beheersdoelstellingen (snelle uitroeiing, uitroeiing, populatiebeheer en inperking), en over de kosten en neveneffecten.

Categorie	Omschrijving maatregel	<i>Acridotheres tristis</i> treurmaina	<i>Alopochen aegyptiaca</i> nijlgans	<i>Colloscurus erythraeus</i> Pallas eekhoorn	<i>Corvus splendens</i> huiskraai	<i>Herpestes javanicus</i> Indische mangoeste	<i>Lepomis gibbosus</i> zonnebaars	<i>Lithobates catesbeianus</i> Amerikaanse stierkikker	<i>Muntiacus reevesi</i> Chinese muntjak
Biologische bestrijding	Beheer met inheemse predatoren						P	A	
Handmatige verwijdering	Aquatiscie barrières						P	A	
	Beheer van aquatisch habitat – droogleggen van vijvers						A	A	
	Fysieke barrières							P	
Handmatige verwijdering	Manueel verwijderen	P	A		A		P	A	A
	Fysieke afvissingsmethoden, waaronder netten en vallen						A	A	
Overige	Oliën van eieren	P	A		A				
	Elektrisch vissen						A	A	
	Chemische sterilisatie (via aas of injectie)			P				U	P
	Jachthonden (speuren/blaffen)			P		A			P
	Judasdieren	P			P	P			P
Vergiftiging of giftige stoffen	Bedwelmend aas	U	P		U				P
	Behandeling van habitats met chemicaliën						P	P	
	Vergiftigd aas					P			
Afschot	Afschot (jacht)	A	A	A	A	A		A	A
Vangst	Verdrinkingsvallen								
	Goodnature vallen			P		A			
	Veerklemmen			P		A			
	Kooivallen	A	A	A	A	A			A
	Strikken en draadvallen					P			
	Vallen met levende lokkers	A	A		P				
Natraject/verwijdering na vangst	Cervicale ontwrichting	P	P	A	P	P	P	P	
	Indrukken van de kop	A	A	U	P	P	P	A	A
	Onthoofding	P	P	P	P		P	P	
	Elektrocutie	P	P	P	P	P	P		P
	Invriezen – snel invriezen en afkoelen (onderkoeling)						A	A	
	Euthanasie door injectie	P	P	P	P	P	P	P	P
	In gevangenschap plaatsen	P	P	A	P	P	P	P	P
	Gewijzigde atmosfeer	A	A	A	P	P			
	Afschot van gevangen dieren	P	P	P	P	P			P
	Slachten met een mes	P	P	P	P	P	P	P	P
	Chirurgische sterilisatie	P	P	P	P	P			P

Beschikbaarheid van de maatregelen:

A = Beschikbaar U = In ontwikkeling P = Potentieel toepasbaar

<i>Myocastor coypus</i> beverrat	<i>Nasua nasua</i> rode neusbeer	<i>Nyctereutes procyonoides</i> wasbeerhond	<i>Ondatra zibethicus</i> muskusrat	<i>Oxyura jamaicensis</i> rosse stekelstaart	<i>Percottus glenii</i> amoergrondel	<i>Plotosus lineatus</i> gestreepte koraalmeerval	<i>Procyon lotor</i> wasbeer	<i>Pseudorasbora parva</i> blauwbandgrondel	<i>Sciurus carolinensis</i> grijze eekhoorn	<i>Sciurus niger</i> Amerikaanse voseekhoorn	<i>Tamias sibiricus</i> Siberische grondeekhoorn	<i>Threskiornis aethiopicus</i> heilige ibis	<i>Trachemys scripta</i> letterschildpad
					A			A	P				P
					A			A					
					A			A					A
													P
	A			A	P	P		A				A	A
					P	P		A					A
				A								A	
					A			A					
	P	P	P				P		A	P	P		
A	P	A	P				A		P	P	P		A
U	P	A	P				U					P	U
												A	
P			P		P			A					
			P						A				
A	A	A	A	A			A		A	P	P	A	A
A			A										
									A	P	P		
A	P	A	A				A		A	P	P		
A	A	A	A	A			A		A	A	A	P	A
P	P	P					A						
				P	P	P		P	A	A		P	P
P	P	P	P	P	P		P	P	A	A		P	P
					P	P		P	P	P	P	P	P
P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P
								P					A
P	P	P	P	P	P		P	P	A	A	P	P	A
P	P	P	P	P	P	P	A	P	P	P	P	P	A
A	A	P	P	P			P		A	A	P	P	P
A	A	P	P	P			A		A	A	P	P	A
P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P
A	P	P	P	P			A		A	P	P	P	A

Foto credits

Pagina 6: Zoogdieren

Callosciurus erythraeus, Pallas' eekhoorn © 57Andrew (CC BY-NC-ND 2.0) via Flickr.

Herpestes javanicus (= *H. auropunctatus*), Indische mangoeste © Carla Kishinami (CC BY-NC-ND 2.0) via Flickr.

Muntiacus reevesi, Chinese muntjak © Andrew-M-Whitman Attribution-NonCommercial-NoDerivs 2.0 Generic (CC BY-NC-ND 2.0) via Flickr.

Myocastor coypus, beverrat © Stanze Attribution-ShareAlike 2.0 Generic (CC BY-SA 2.0) via Flickr.

Nasua nasua, rode neusbeer © Ralph Kränzlein (CC BY-NC-ND 2.0) via Flickr.

Nyctereutes procyonoides, wasbeerhond © Dennis Irgang (Creative Commons Attribution 2.0 Generic license) via Wikipedia.

Ondatra zibethicus, muskusrat © Tom Koerner/USFWS (CC BY 2.0) via Flickr.

Procyon lotor, wasbeer © Dennis Church (CC BY-NC-ND 2.0) via Flickr.

Sciurus carolinensis, grijze eekhoorn © Tomfriedel/BirdPhotos.com (CC BY 3.0).

Sciurus niger, Amerikaanse voseekhoorn © Ilona Loser (CC BY-SA 3.0).

Tamias sibiricus, Siberische grondeekhoorn © Alpsdake (CC BY-SA 3.0).

Pagina 7: Vogels

Acridotheres tristis, treurmaina © Budak (CC BY-NC-ND 2.0) via Flickr.

Alopochen aegyptiaca, nijlgans © Roland zh (CC BY-SA 3.0).

Corvus splendens, huiskraai © Shanthanu Bhardwaj (CC BY-SA 2.0) via Flickr.

Oxyura jamaicensis, rosse stekelstaart © iStockphoto/wrangel.

Threskiornis aethiopicus, heilige ibis © Helmy oved Attribution (CC BY 2.0).

Pagina 7: Amfibieën en reptielen

Lithobates catesbeianus, Amerikaanse stierkikker © Katja Schulz Attribution 2.0 Generic (CC BY 2.0) via Flickr.

Trachemys scripta, lettersierschildpad © Shelia Sund Attribution 2.0 Generic (CC BY 2.0).

Pagina 7: Vissen

Lepomis gibbosus, zonnebaars © Matt Tillett Attribution-NonCommercial-NoDerivs 2.0 Generic (CC BY-NC-ND 2.0).

Perccottus glenii, amoergrondel © Petrtyl Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0).

Plotosus lineatus, gestreepte koraalmeerval © Prilfish Attribution 2.0 Generic (CC BY 2.0).

Pseudorasbora parva, blauwbandgrondel © Seotaro Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0).

Disclaimer: Dit document werd opgesteld door IUCN in het kader van het contract nr. 07.027746/2019/812504/SER/ENV.D.2. "Identificatie, beoordeling, uitwisseling en verspreiding van beste praktijken voor humaan beheer van invasieve uitheemse soorten". De informatie en standpunten in dit document zijn mogelijk niet volledig en geven niet noodzakelijk het officiële standpunt weer van de Europese Commissie, IUCN en de andere organisaties die aan de opstelling ervan hebben bijgedragen (APHA, Eurogroup for Animals, EAZA, Newcastle University, EARS). De Commissie staat niet in voor de juistheid van de in dit document opgenomen gegevens. Noch de Commissie, noch IUCN of personen die namens de Commissie of IUCN handelen, met inbegrip van de auteurs van of medewerkers aan het document, kunnen verantwoordelijk worden gesteld voor het gebruik dat wordt gemaakt van de informatie in dit document. Reproductie is toegestaan mits bronvermelding.

Feedback: Opmerkingen en verbeteringen aan het document zijn welkom via e-mail op ENV-IAS@ec.europa.eu